

УДК 37(09)

ТЕТЯНА ОКОЛЬНИЧА

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ У РОДИЛЬНІЙ ОБРЯДОВІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У статті, на основі аналізу етнографічних досліджень XIX - поч. XX століття, розглядаються особливості народної педагогіки східних слов'ян, зокрема вплив родинної обрядовості на соціалізацію та формування моральності дітей. Звертається увага на основні функції етнопедагогіки наших пращурів: виховання позитивних рис характеру дитини, забезпечення щасливого життя немовляти, забезпечення зв'язку та злагоди між дитиною та її сім'єю, що супроводжувалися спеціальними обрядами.

Характеристика етнографічних матеріалів дала змогу автору зробити висновок, що сідні слов'яни виробили ефективну систему форм, засобів, методів, прийомів народного виховання, які забезпечували збереження звичаєво-обрядової культури та сприяли формуванню етносу.

Ключові слова: народна педагогіка, етнографічні дослідження, родини, хрестини, східні слов'яни, світ дитини, виховання.

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Сьогодні особливий інтерес викликає українська народна педагогіка, яка лежить в основі національного виховання й виступає одним із дієвих етноформуючих та етнозберігаючих чинників.

Тисячолітній досвід дав можливість народній системі виховання відібрати найкращі засоби впливу на дитину. Моральні норми й цінності, закладені в обрядовості стають регуляторами життя й діяльності особистості. Вивчення народно-педагогічних уявлень східних слов'ян про виховання дитини та вміле використання їх у щасному процесі виховання є актуальною теоретичною та практичною проблемою.

Аналіз досліджень і публікацій. Вагомими джерелами та джерелознавчими працями для вивчення педагогіки наших пращурів стали етнографічні тексти. Їхня цінність полягає в тому, що фіксуватися ці матеріали почали з XVII ст. Етнографічні матеріали відтворюють картину життєдіяльності східних слов'ян. Значну цінність у вивченні народної педагогіки мають праці українських етнографів кінця XIX – початку XX ст. Мр. Грушевського, А. Малинки, А. Онищука, Д. Лепких, Й. Лепкого, О.Потебні, М.Максимовича, В. Кравченка, які містять багаті, чіткі й вичерпні описи звичаїв, традицій як складових родинної обрядовості.

З-поміж дисертаційних робіт за широтою охоплення проблеми виокремимо дисертацію О.Радул «Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян VI–XIII століття (у пам'ятках і текстах)» (2014).

Мета статті – на основі аналізу етнографічних джерел XIX – поч. XX століття виявити особливості формування моральності дітей східних слов'ян та входження їх в соціум

Виклад основного матеріалу дослідження. У східнослов'янському суспільстві процес соціалізації дитини відбувався природно. Виховання було частиною багатосторонніх суспільних відносин. Діти не стільки готувалися до майбутнього дорослого життя, скільки поступово входили в нього через ускладнення своєї соціальної ролі, залучення до різних сфер соціальної діяльності у будні і свята.

Східні слов'яни застосовували різні форми, різні шляхи залучення дітей до життя в общині. Частина з них існувала ще за часів первісності, інші виникали на етапі розпаду родового ладу, започаткування сусідської общини.

Однією із особливостей народної педагогіки наших предків було виховання позитивних рис характеру дитини. Турбота батьків про майбутні риси характеру немовляти (добрість, щедрість, чесність тощо) проявлялася уже під час підготовки води для першої купелі. Так, щоб дитина мала спокійний характер заборонялось воду для купелі доводити до кипіння. Вірили: якщо вода закипить, то дитина матиме «запальний характер», буде сердитою та сварливою [9, с. 100].

Дитину намагалися хрестити в першу неділю після народження. Так робили, щоб дитина була людяною [10, арк. 7]. Очевидно, що це, швидше за все, зумовлено страхом перед смертю нехрещеного

немовляти. На Волині цього правила дотримувалися лише у випадку народження дівчаток, пояснюючи це тим, щоб швидше заміж вийшла [10, арк. 28].

Для того, щоб дитина була «гоноровою», в день її народження сповивали на столі. Дитину після хрещення клали на стіл, щоб «його поважали, як стол поважають» [10, арк. 31]. На Бойківщині (Турківський р-н) на стіл клали лише хлопчика [10, арк. 7]. На Лемківщині хрещена мати, увійшовши в хату після хрещення, одразу сідала з дитиною за стіл, щоб у майбутньому люди шанували новонародженого [11, с. 163].

Спокій та небалакучість дитини могла забезпечити хрещена мати, якій заборонялося говорити дорогою до церкви. З етнографічних джерел кінця XIX ст. дізнаємося, що протилежне вірування побутувало на Поділлі, де хрещена мати повинна сміятися та розмовляти, щоб дитина була весела та смілива [7]. Гарантувати спокійну вдачу дитини намагалися тим, що її ім'я зберігали у великій таємниці [7].

За народними переконаннями, запорукою майбутнього щастя дитини було її вміння веселитися, співати та танцювати, тому, прийшовши до хати після обряду хрещення, хрещена мати із дитиною на руках повинна була щось заспівати та затанцювати, і лише після того віддавала немовля матері.

Вплинути на щасливе майбутнє дитини могли правильно вибрані ім'я та хрещені батьки. Відповідно до загальноукраїнського вірування, заборонялося давати дитині ім'я тих родичів, які мали «тяжке» життя, були нещасливими, трагічно загинули, оскільки вірили, що таке саме життя може очікувати дитину. Натомість, вибирали «хороші» імена, тобто імена людей із довгим та щасливим життям. Отже, вибір імені для дитини базувався на вірі, що носії одного і того самого імені мають однакову долю і подібність характерів.

За хрещених батьків обирали порядних, чесних людей, щоб їхні позитивні якості перейшли на дитину. У широкому побутуванні фіксується загальновідома в Україні заборона брати за хрещену матір вагітну жінку, бо у дитини буде «тяжке життя», «не буде щастя». Таким чином проводили паралель між станом жінки та майбутнім дитини [6, с. 255].

Забезпечити щасливе життя немовляті мало крижмо, яке дарували хрещені батьки на обряд хрещення: «Хрещена мати давала плащик на хрещення, то було біле полотно. А як хлопець підріс і йшов в армію, то йому з того шили сорочку, а як дівчинка, то вона мала пошити собі сорочку і ходити в ній кликати всіх на весілля, щоб мала щасливе подружнє життя» [12, с.23].

До середини XIX ст. у східних слов'ян збереглися особливі дні шанування кумів. За етнографічними збірками, такі дні припадали на новорічні свята. Так, за записами М. Максимовича, після вечері напередодні Різдва діти поспішали віддати шану хрещеним батькам і матерям з мисочками куті, з двома пирогами й книшем або з двома книшами й пирогом. Ті, прийнявши дарунки, годували дітей своєю кутею та давали гостинці [1, с. 227].

Виховання дітей не відокремлювалося від життя дорослих. Зміст, форми, методи виховання залежали від способу життя, статевікового поділу праці, сімейних відносин, вірувань наших пращурів тощо. Народна педагогіка намагалась забезпечити дитині благополуччя. В етнокультурі українців була ціла система обрядодій, спрямованих на забезпечення дитині в майбутньому багатства, з одного боку, та необхідних розумових та професійних здібностей – з іншого. Обряди наділення дитини багатством передбачали використання грошей та хліба як основних символів багатства; основними атрибутами впливу на професійні здібності – чоловічі та жіночі знаряддя праці. Вони виконувалися під час відрізання пуповини, першої купелі, пеленання дитини, відвідин породіллі та немовляти, обряду хрещення, святкування хрестин.

Турбота про майбутнє благополуччя дитини проявлялася під час відрізання пуповини. В етнографічних джерелах XIX – початку XX ст., що стосуються різних регіонів України, подано відомості про відрізання пуповини хлопчику на сокирі, щоб був майстром, а дівчинці на гребені, щоб вміла шити, була пряхою [2]. У цих діях простежуємо застосування прийомів контактної магії, за допомогою яких дитині намагалися «запрограмувати» майбутнє заняття, господарську діяльність. Водночас, у цій дії втілено ідею гендерної соціалізації дитини.

Подальші дії із пуповиною були аналогічними для всієї України: мати ховала пуповину. Зазначимо, що обрядодія «розв'язування пуповини» містила два смислові навантаження: ритуальне розв'язування розумових здібностей дитини, «розкодування» ритуально запрограмованих соціально-господарських ролей та розв'язування, вивільнення її сексуальної енергії [2, с. 79].

Низка обрядодій «наділення дитини благополуччям» виконувалися під час першої купелі немовляти. Як правило, до води, «щоб дитина була багата», кидали монети, інколи їх клали під ванну. Практикували розділення грошей: «Сипали копійки до води, а під ванночку клали рублі, щоб дитина не була бідною, водилися в неї гроші» [15, арк. 37]. Ці гроші після купелі мати ховала «для дитини на майбутнє».

Також дитині до води кидали зерна пшениці, «щоб дитина завжди мала хліб», оскільки зерно, як і хліб, символізувало багатство та благополуччя [3, с. 24]. Так, до купелі хлопчику сипали свячене ярове жито, а дівчинці – ярову пшеницю [3, с. 2]. Крім купелі, жито чи пшеницю сипали дитині в колыску, як перший раз клали немовля; ця ж дія повторювалася при першому одяганні сорочки (жито насипали в рукав) [3, с. 10].

Купаючи дитину перший раз, батьки намагалися вплинути на її майбутні професійні здібності. Під ванну клали різні символічні предмети, вибір яких залежав від потреб суспільства.

Магічним змістом наділяли й купіль дитини на другий-третій день після хрещення, яка передбачала використання тих самих предметів, що й під час першої купелі. Хлопчиків у купіль занурювали «сокиру, пилку, плуг, батіг», дівчинці – «веретено, кужіль, голку з ниткою, шматок полотна, щоб уміла добре шити-вишивати»; біля обох клали зошит, олівець, книжку [4, с. 18].

Не менш значущими були дії, що виконувалися під час сповивання немовляти. Для сповивання використовували кожух, який, за народними переконаннями, був символом багатства. Більш детально ця обрядодія представлена у етнографічній літературі: наприклад, на Лемківщині дитину після народження негайно сповивали у кожух і клали на піч або на підлогу, звідкіля повинен був підняти її батько, стверджуючи оцим своє батьківство [5, с. 31].

В окремих випадках біля дитини клали або ж давали в руку предмети професійного впливу (ті самі, що використовувалися під час першої купелі), коли її перший раз сповивали. Так, на Бойківщині біля маляти клали хліб, а в одну руку давали гроші, в іншу – предмети впливу, наприклад, хлопчиків – смичок скрипки, щоб був музикантом [6, с. 256].

На майбутнє багатство дитини мали вплинути зав'язані в один із кутів крижма гроші (монети), цукор, хліб. Клали дитині цукор, «аби нащадкові солодко жилося» [226, с. 135]. Зав'язування грошей у кут крижма залежало від фінансового становища хрещеного батька: «Як який кум, як був багатий, то гроші паперові давав, а як бідний – то копійки» [6, с. 257]; «За мене зав'язували в угол крижма дитини 25 рублей» [6, с. 258]; «В крижмо зав'язували 5, 10 рублів, хто скільки мав» [6, с. 260].

Логічним та символічно вмотивованим продовженням процесу наділення дитини багатством були «хрестини» – святкова трапеза, що виконувалася одразу після охрещення немовляти. Як правило, «хрестини» супроводжувалося обрядами, що були спрямовані на майбутнє багатство дитини. Зазначимо, що власне сама гостина сприймалася як ознака багатства. Так, «батьки завжди старалися справити багаті хрестини, бо це мало гарантувати дитині багате життя» [8].

Важливою соціальною функцією народної педагогіки східних слов'ян була виховна, яка насамперед полягала у збереженні і передаванні традицій із покоління в покоління. Усеохоплювальним засобом реалізації общиною виховної функції була громадська думка, яка регулювала поведінку відповідно до традицій. Думка сім'ї, родичів, найближчих сусідів була регулятором поведінки, що здійснювала постійний безпосередній вплив на формування і збереження традиційних поглядів і дотримання традиційних норм. У повсякденному спілкуванні, під час спільної роботи та святкувань постійно і природно демонструвалися норми поведінки, засуджувалися або коригувалися відхилення від них. Однією із функцій народної педагогіки наших предків було забезпечення зв'язку та злагоди між дитиною та її сім'єю. Ці обрядодії здійснювалися для того, щоб встановити зв'язок між батьками та дітьми, закласти почуття поваги в дітей до батьків. Так, для того, щоб забезпечити злагодю та любов у сім'ї, баба-повитуха сповивала новонароджену дитину в одяг батьків: хлопчика в сорочку матері, а дівчинку – батька. Інколи хлопчика замотували в батькову сорочку, а дівчинку – в хустину або сорочку матері. На Бойківщині (Турківський р-н) усіх дітей, без врахування статі, сповили в сорочку батька: «Як вродилася дитина, то баба зразу казала до чоловіка, би зняв свою сорочку і туди дитинку сповивала» [9, с.91]. Відмінною ця дія була на Поділлі: з батькової сорочки відривали шмат тканини і клали дитині в крижмо на час хрещення [9, с. 100]. Зазначимо, що сповивання дитини в батькову сорочку символізує не просто зв'язок між ними, а те, що дитина стає продовженням, «розповсюдженням» не тільки матері, але й батька, його частиною [9, с. 109], оскільки старі, ношені речі втілювали ідею спадковості, передачі через них благ і цінностей від одного покоління до іншого [9, с. 110].

Поширеним звичаєм було класти дитину батькові на груди, щоб між ними, за принципами контактної магії, встановився певний зв'язок, а дитині передалася батьківська любов. У цій обрядодії простежуємо також зв'язок із втраченим звичаєм класти дитину до ніг матері, одразу після зав'язування пуповини, «щоб було покірне батькам» [10, арк.6].

Значну увагу батьки приділяли тому, щоб усі діти, які є в сім'ї, жили в злагоді. Подекуди для них обирали одних і тих самих хрещених батьків. Особливо цей звичай був поширений на території Поділля, проте часто порушувався через різні обставини (вагітність хрещеної матері, відсутність одного із

хрещених). На Волині для всіх дітей, що є в сім'ї, брали лише одну хрещену матір і різних хрещених батьків відповідно.

Дітей перший раз одягали в одну і ту саму сорочку, яку шили із крижма першої дитини: «Потім з того хрещика жили сорочку якусь, і старалися ту сорочку на всіх дітей одягнути, то казали, що потім діти злагоджені. То во старша дитина мала зшиту сорочку з того хрещика, а потім в ту сорочину вдівали на другу дитину, але то вона мала і свій хрещик, і їй жили тоже таку ладну сорочку, но то вже була тільки її сорочка» [1, с. 230].

Таким чином, наведені обрядодії базувалися на застосуванні принципів контактної магії: предмети, що були в тісному контакті з немовлям, передавалися іншим членам сім'ї (батькові, дітям) та навпаки.

У етнографічних джерелах кінця XIX ст. описуються прикмети, за якими намагалися передбачити сімейний стан дитини в майбутньому. Якщо куми, повертаючи додому після хрещення, зустріли заміжню жінку / одруженого чоловіка, значить, дитина скоро вийде заміж / одружиться, а якщо парубка чи дівчину – буде самотнім усе життя [1, с. 228].

Отже, одне із центральних місць у східнослов'янській родильній обрядовості належить звичаям, що спрямовані на забезпечення щастя та благополуччя дитини, прийняття новонародженого в сім'ю та сприяння створенню дитиною в майбутньому власної сім'ї. Більшість обрядодій мали локальну специфіку, яка визначалася мотиваційним навантаженням. Методи впливу на моральність та соціалізацію дитини базувалися, в основному, на принципах контактної магії.

Список використаних джерел

1. Балушок В. Обряди посвячення в Україні Українська родина: родинний і громадський побут / В. Балушок: Упорядник Л. Орел. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 222-241.
2. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н. Гаврилюк. – К.: Наукова думка, 1981. – 280 с.
3. Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. IX – Львів, 1907. – 144 с.
4. Дністрянський С. Опіки і карателі /С. Дністрянський // Часопись правнича і економічна. – Львів, 1905. – Т. 8. – 104 с.
5. Кравченко В. Етнографічні матеріали. Зібрані Василем Кравченком / В. Кравченко. – Житомир: Робітник, 1902-1907, Б. Р. – Т. I – III. – Т. I. Пісні, хрестини та весілля. – 200 с.
6. Малинка А. Родини и хрестини (Материал собран в м. Мрине, Нежинского уезда) / А. Маланка // Киевская старовина (далі – КС). – 1898. – № 5. – Т. XI. – С. 254-286.
7. Лепкий Д. Селянська дитина / Д. Лепкий //Библиотека для русской молодежи под ред. Юлиана Насальского. – Коломия, 1907. – Вип. 25. – Т. 39.
8. Лепкий Й. Два-три слова о вихованню дітей по селах і малих містах наших / Й. Лепкий. – Зерна. Читанка для руських селян і міщан. – Львів, 1877.
9. Онищук А. Родини і хрестини та дитина до 6-го року життя / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Львів: Наукове т-во ім. Т. Шевченка, 1912. – Т. 15. – С. 90-113.
10. Оп.20. Томашпільський р-н. – Спр.35. – Жмуд Н. Народно-педагогічний досвід українців: родинний та громадський побут. – 2005 р. – 35 арк.
11. Пономарьов А. Дошлюбне спілкування молоді / А. Пономарьов. – Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. – С. 160-175.
12. Сумцов М. Парубоцькі братства / М. Сумцов // КС. – 1890. – Кн. VI. – 492-493.

Стаття надійшла до редакції 18.08. 2017 р.

OKOLNYCHA T.

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine.

FEATURES OF SOCIALIZATION AND FORMATION OF MORALITY OF CHILDREN IN RELATIVES OF EASTERN SLAVS

In the article, on the basis of the analysis of ethnographic research of the 19th –beginning of the 20th centuries, peculiarities of folk pedagogy of the Eastern Slavs, in particular the influence of the family customs on socialization and the formation of children's morality have been considered. The author focuses on the main functions of the ethnopedagogy of our

ancestors: the formation of positive character features of the child, the provision of a happy life to a newborn, the provision of connection and harmony between the child and its family accompanied by special rituals.

In the Eastern Slavic society, the process of socialization of a child took place naturally. Education was a part of multilateral social relations. Children were not much prepared for the future adult life, they rather gradually joined it due to the complication of their social role, involvement in various spheres of social activity on weekdays and holidays. The upbringing of children was not separated from the life of adults. The content, forms, methods of education depended on lifestyle, gender and age division of labor, family relations, beliefs of our ancestors, etc.

Characteristics of ethnographic materials has allowed the author to conclude that the Eastern Slavs developed an effective system of forms, means, methods of folk education, which ensured the preservation of the custom-ritual culture and contributed to the formation of the ethnic group; one of the central places in Eastern Slavic family customs belongs to those aimed at ensuring the happiness and well-being of the child, the acceptance of a newborn into the family and promoting the creation by a child its own future family. Methods of influence on the morality and socialization of the child were basically based on the principles of contact magic.

Key words: *folk pedagogy, ethnographic research, families, christening, Eastern Slavs, world of child, education.*